

کنشگری اجتماعی و فرهنگی اصحاب ایرانی ائمه (ع) در عصر عباسی

۱. فروزان نوروبی نژاد: دکتری تاریخ اسلام، مرکز آموزشی علمی کاربردی جامعه اسلامی کارگران خوزستان، دانشگاه جامع علمی کاربردی، تهران، ایران
۲. سید کاظم موسوی: گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران
۳. احسان مومنی فرد*: گروه معارف اسلامی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: saeed72343.1992@gmail.com

چکیده

این پژوهش به بررسی و تحلیل نقش اجتماعی و فرهنگی اصحاب ایرانی ائمه اطهار (ع) در عصر خلافت عباسی (۱۳۲-۲۶۰ق) می‌پردازد. هدف اصلی پژوهش، شناسایی ابعاد مختلف کنشگری این شخصیت‌ها در حوزه‌هایی همچون حدیث، تاریخ‌نگاری، مناظرات کلامی، دفاع از مبانی اعتقادی تشیع، خدمت به مؤمنان و مواجهه با چالش‌های فکری و سیاسی دوره عباسی است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده و با اتکا به منابع دست‌اول تاریخی، حدیثی و رجالی، داده‌های گردآوری شده را از طریق نقد تاریخی و تحلیل محتوا ارزیابی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اصحاب ایرانی ائمه (ع) صرفاً ناقلان حدیث نبوده‌اند، بلکه به‌مثابه کنشگرانی فعال در عرصه‌های فکری، فرهنگی و اجتماعی ایفای نقش کرده‌اند. شخصیت‌هایی همچون ابوالصلت هروی، با نگارش آثاری مانند وفاه الرضا، و نیز دعبل خزاعی، در ثبت رویدادهای تاریخی و انتقال میراث روایی سهمی مؤثر داشته‌اند. همچنین، در حوزه مناظرات کلامی، چهره‌هایی مانند علی بن مهزیار و فضل بن شاذان از مبانی فقهی و اعتقادی شیعه دفاع کرده‌اند. افزون بر این، این گروه در مقابله با انحرافات فکری، خدمت‌رسانی به جامعه مؤمنان و ایستادگی در برابر حاکمان ستمگر، نقش قابل توجهی بر عهده داشته‌اند. تلاش‌های علمی افرادی چون احمد بن محمد بن عیسی اشعری و حسن بن سعید اهوازی نیز در حفظ، تدوین و انتقال آموزه‌های شیعی مؤثر بوده است. در نتیجه، اصحاب ایرانی ائمه شیعه در عصر عباسی با فعالیت‌های چندبعدی خود، نقشی تعیین‌کننده در تثبیت و گسترش هویت دینی و فرهنگی تشیع ایفا کردند.

کلیدواژگان: اصحاب ائمه، ایرانیان، عصر عباسی، نقش اجتماعی و فرهنگی، تاریخ‌نگاری اسلامی، تشیع، علم حدیث.

شیوه استناددهی: نوروبی نژاد، فروزان، موسوی، سید کاظم، و مومنی فرد، احسان. (۱۴۰۵). کنشگری اجتماعی و فرهنگی اصحاب ایرانی ائمه (ع) در عصر عباسی. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۳)، ۲۱-۱.

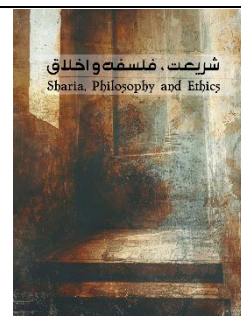
تاریخ ارسال: ۳ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۲۵ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۸ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Social and Cultural Agency of the Iranian Companions of the Imams (Peace Be Upon Them) in the Abbasid Period

1. Forouzan Norouzinjad: PhD in Islamic History, Khuzestan Islamic Workers' Society Applied Scientific Training Center, Comprehensive University of Applied Sciences, Tehran, Iran
2. Seyed Kazem Mousavi: Department of Islamic Studies, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran
3. Ehsan Momenifard*: Department of Islamic Studies, Lorestan University, Khorramabad, Iran

*Corresponding Author's Email: saeed72343.1992@gmail.com

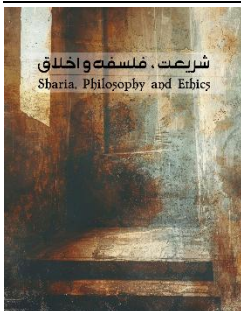
Abstract

This study examines and analyzes the social and cultural role of the Iranian companions of the Infallible Imams (peace be upon them) during the Abbasid caliphate, approximately 749–874 CE. The main objective of the study is to identify the various dimensions of these figures' agency in areas such as hadith transmission, historiography, theological debates, defense of the doctrinal foundations of Shiism, service to the community of believers, and engagement with the intellectual and political challenges of the Abbasid period. The present study was conducted using a descriptive-analytical method based on library research, and, relying on primary historical, hadith, and biographical sources, evaluates the collected data through historical criticism and content analysis. The findings indicate that the Iranian companions of the Imams (peace be upon them) were not merely transmitters of hadith; rather, they functioned as active agents in intellectual, cultural, and social arenas. Figures such as Abū al-Ṣalt al-Harawī, through the writing of works such as *Wafāt al-Riḍā*, as well as Di'bil al-Khuzā'ī, played an effective role in recording historical events and transmitting the narrative heritage. Moreover, in the field of theological debates, figures such as 'Alī ibn Mahziyār and Faḍl ibn Shādhān defended the jurisprudential and doctrinal foundations of Shiism. In addition, this group played a significant role in confronting intellectual deviations, serving the community of believers, and resisting oppressive rulers. The scholarly efforts of individuals such as Aḥmad ibn Muḥammad ibn 'Īsā al-Ash'arī and Ḥasan ibn Sa'īd al-Ahwāzī were also influential in preserving, compiling, and transmitting Shiite teachings. Consequently, the Iranian companions of the Shiite Imams in the Abbasid period, through their multidimensional activities, played a decisive role in the consolidation and expansion of the religious and cultural identity of Shiism.

Keywords: *companions of the Imams, Iranians, Abbasid period, social and cultural role, Islamic historiography, Shiism, hadith studies.*

How to cite: Norouzinjad, F., Mousavi, S. K., & Momenifard, E. (2026). Social and Cultural Agency of the Iranian Companions of the Imams (Peace Be Upon Them) in the Abbasid Period. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-21.

Submit Date: 23 March 2026

Revise Date: 15 June 2026

Accept Date: 23 June 2026

Initial Publish Date: 29 June 2026

Final Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The Abbasid period, particularly from 749 to 874 CE, represents one of the most formative and complex phases in early Islamic history, during which political centralization, doctrinal disputes, sectarian formations, and scholarly networks reshaped the intellectual and social map of the Muslim world. Within this historical context, the Iranian companions of the Shiite Imams occupied a significant position not merely as transmitters of religious reports, but as active social, cultural, theological, and intellectual agents whose contributions helped preserve and expand Shiite identity. The presence of Iranian figures in regions such as Khurasan, Qom, Ahvaz, Rayy, Herat, and western Iran reveals the extent to which Shiism developed through transregional networks of scholarship, loyalty, debate, and communal service. Earlier biographical and rijālī sources record the names, affiliations, scholarly activities, and doctrinal commitments of many of these figures, indicating that their roles cannot be reduced to isolated acts of narration or passive discipleship (1, 3, 23). Rather, their activities demonstrate a broader pattern of engagement with the political and intellectual challenges of the Abbasid age, including the defense of Imamate, the transmission of hadith, the compilation of historical memory, and resistance to deviant sectarian tendencies. The historical importance of these companions becomes clearer when one considers the pressure exerted by Abbasid authorities, the rise of theological schools, and the emergence of sectarian disputes that threatened the coherence of Imamite belief (16, 28). Accordingly, the present study seeks to analyze the social and cultural agency of the Iranian companions of the Shiite Imams in the Abbasid era and to explain how their multidimensional activities contributed to the consolidation of Shiite religious and cultural identity.

This study is grounded in a descriptive-analytical method and relies on library-based research, with particular attention to early historical, hadith, bibliographical, and rijālī sources. The methodological framework combines historical criticism with content analysis in order to examine the available reports about Iranian companions and to situate their activities within the broader socio-political conditions of the Abbasid period. Works of rijāl, bibliographical catalogues, biographical compilations, and later Shiite historiographical sources provide essential data for identifying these figures, reconstructing their intellectual profiles, and evaluating their contributions to Shiite scholarship (2, 31, 33). In this regard, the study does not treat the companions merely as individual transmitters but as participants in wider networks of knowledge production and communal leadership. Figures such as Muhammad ibn Khalid al-Barqi al-Qummi, Ahmad ibn Muhammad ibn Isa al-Ashari, Ali ibn Mahziyar al-Ahwazi, Fadl ibn Shadhan al-Nishaburi, Abu al-Salt al-Harawi, and the Nawbakhti scholars appear in the sources as individuals whose activities crossed disciplinary boundaries, including hadith transmission, jurisprudence, theology, historiography, literary production, and political-religious advocacy (6, 15, 21). The research therefore adopts an integrated analytical perspective that connects textual transmission with social function, showing how scholarly acts such as compiling hadith, writing polemical treatises, participating in debates, and preserving reports of martyrdom or Imamate were also forms of cultural resistance and identity formation. This approach enables a more comprehensive understanding of Shiite history in the Abbasid age by emphasizing the role of Iranian companions as agents within a living religious community rather than as marginal figures in biographical records.

The findings indicate that historiography and hadith transmission were among the most important fields in which Iranian companions contributed to the preservation of Shiite memory. Muhammad ibn Khalid al-Barqi al-Qummi, for example, is reported in rijālī and bibliographical sources as a figure associated with Arabic literature, historical reports, genealogy, and works such as al-Rijal, Tabaqat al-Rijal, Kitab al-Jamal, Kitab al-Tarikh, and other writings attributed to historical and geographical subjects (2, 3). His scholarly profile suggests that early Shiite intellectual production was not limited to jurisprudential or devotional narration, but also included the recording of events, persons, places, and communal memories. Similarly, Hasan ibn Said al-

Ahwazi and Husayn ibn Said al-Ahwazi contributed to the transmission and compilation of Shiite teachings, with works attributed to them in fields such as virtues, moral instruction, legal traditions, and historical themes (3, 34). Abu al-Salt al-Harawi, through the work attributed to him on the death of Imam al-Rida, represents another major example of historical preservation, as his proximity to Imam al-Rida and his testimony regarding the Abbasid court made his report significant for later Shiite memory (4, 5). Likewise, Dib' il al-Khuza'i, as a poet and companion of the Imams, contributed to the preservation of Shiite sentiment and historical consciousness through literary and historical production (3, 6). These examples show that the Iranian companions participated in the formation of a textual and narrative archive through which the virtues of the Imams, the sufferings of the Shiite community, and the legitimacy of Imamite doctrine were transmitted to later generations.

Another major dimension of the agency of these companions was their participation in theological debates and their defense of Imamite doctrine against rival sects and intellectual currents. Ali ibn Mahziyar al-Ahwazi, one of the prominent companions of Imam al-Rida, Imam al-Jawad, and Imam al-Hadi, appears in the sources as both a transmitter and a defender of Shiite belief, and his reported debate with Ali ibn Asbat over Fathism illustrates how doctrinal disputes were addressed through argumentation and referral to the living Imam (1, 10). Fadl ibn Shadhan al-Nishaburi was likewise one of the most important Shiite theologians of the third century CE, known for his argumentative ability and his writings on Imamate, occultation, and doctrinal refutation (13, 15). His works on al-Ghaybah and related topics demonstrate the importance of rational and transmitted proofs in preparing the Shiite community for the doctrinal challenges surrounding the occultation of the Twelfth Imam (2, 27). Husayn ibn Ashkib al-Khurasani also emerges as a scholar skilled in debate, especially in discussions concerning the legitimacy of Imamate and the truth of Shiite doctrine (11, 12). In Baghdad and other intellectual centers, Ismail ibn Ali ibn Ishaq al-Nawbakhti contributed to the development of rational Imamite theology and participated in debates with figures associated with Mu'tazilite and mystical or heterodox tendencies, including discussions on the occultation of Imam al-Mahdi (2, 14). These cases reveal that theological disputation was not a peripheral activity; it was a central mechanism through which Shiite scholars clarified doctrine, responded to ambiguity, and protected the community from fragmentation.

The study also shows that the Iranian companions played a decisive role in confronting ideological deviations, serving the Shiite community, and resisting unjust political authority. During the Abbasid era, the emergence of groups such as the Ghulat, Waqifites, Fathites, Hashwiyya, Qadariyya, and Murji'a created a complicated doctrinal environment in which the boundaries of Imamite belief had to be continuously defended (17, 20). Figures such as Ibrahim ibn Shibah al-Kashani and Abu Yahya al-Jurjani are presented in the sources as actors who challenged extremist or deviant tendencies and wrote against intellectual currents that were perceived as threatening to authentic Shiite doctrine (15, 19). Ahmad ibn Muhammad ibn Isa al-Ashari al-Qummi also played an important role in confronting Waqifism and Ghuluww, particularly through his direct relationship with the Imams and his position in the scholarly community of Qom (1, 22). Beyond intellectual struggle, the companions' agency included ethical and social service. The account of Ahmad ibn Muhammad ibn Khalid al-Barqi's intervention on behalf of a distressed believer illustrates how service to fellow Shiites was understood as an extension of Imamite ethics and a means of strengthening communal bonds (25). Political resistance is also evident in the report concerning Yaqub ibn Ishaq al-Sikkit, whose defense of the superiority of the Prophet's household before the Abbasid caliph al-Mutawakkil became an emblem of loyalty, truthfulness, and martyr-like resistance (26). These examples demonstrate that the agency of Iranian companions extended from textual scholarship to lived ethical conduct, communal protection, and confrontation with oppressive authority.

In conclusion, the Iranian companions of the Shiite Imams during the Abbasid period were multidimensional agents whose activities shaped the intellectual, social, cultural, and religious development of Shiism. Their

contributions cannot be adequately understood if they are viewed only as transmitters of isolated reports; rather, they must be recognized as scholars, debaters, historians, theologians, community servants, and defenders of Imamite identity. Through the compilation and transmission of hadith, the preservation of historical memory, participation in theological disputation, confrontation with deviant sects, service to believers, and resistance to unjust rulers, they helped stabilize Shiite belief at a time of intense political pressure and doctrinal uncertainty. The study concludes that these Iranian figures played a foundational role in the continuity and expansion of Shiite religious culture, especially by linking loyalty to the Imams with knowledge production, communal responsibility, and ethical action. Their legacy demonstrates that early Shiite identity was not formed solely through doctrinal statements, but through a sustained network of scholarly, social, and cultural practices that preserved the teachings of the Imams and transmitted them across generations. Thus, examining their agency provides a more nuanced understanding of the Abbasid period and reveals the central place of Iranian companions in the formation, defense, and historical endurance of Shiite civilization.

دوران خلافت عباسی (۱۳۲-۲۶۰ق) به‌منابه یکی از مقاطع سرنوشت‌ساز تاریخ اسلام، عرصه بروز تحولات بنیادین فکری، سیاسی و اجتماعی و نیز ظهور جریان‌ها و مکاتب متنوع در جهان اسلام بود. در این میان، اصحاب ایرانی ائمه اطهار (ع)، به‌ویژه در مناطقی چون خراسان و غرب ایران، به‌عنوان کنشگرانی اثرگذار، نقشی مهم در شکل‌گیری و تداوم حیات فکری و اجتماعی تشیع ایفا کردند. بررسی ابعاد این نقش‌آفرینی، برای فهم دقیق‌تر پویایی‌های تاریخ‌نگاری اسلامی و سیر تطور تشیع در سده‌های نخستین هجری، ضرورتی انکارناپذیر دارد. پژوهش حاضر با عنوان «نقش اجتماعی و فرهنگی اصحاب ایرانی ائمه شیعه در عصر خلافت عباسی (۱۳۲-۲۶۰ق)»، با رویکردی تاریخی - تحلیلی، به واکاوی کنش‌ها و کارکردهای این شخصیت‌ها می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش، صرفاً گزارش رویدادها نیست، بلکه بررسی و تحلیل مشارکت اصحاب ایرانی در عرصه‌هایی همچون نقل و تدوین حدیث، تاریخ‌نگاری، مناظرات علمی و مواجهه با چالش‌های سیاسی و اجتماعی عصر خویش است؛ تا از رهگذر آن، علل، زمینه‌ها و پیامدهای این فعالیت‌ها روشن شده و تصویری منسجم از سهم آنان در حفظ و گسترش معارف شیعی ارائه شود. روش‌شناسی این پژوهش بر تحلیل منابع دست‌اول حدیثی، تاریخی و رجالی استوار است. در این راستا، با بهره‌گیری از رویکرد نقد تاریخی و تحلیل محتوا، متون کهن و نیز آثار پژوهشگران معاصر مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته‌اند تا روایتی علمی، مستند و تا حد امکان عینی از فعالیت‌های این اصحاب ارائه شود. ساختار پژوهش نیز به‌گونه‌ای تنظیم شده است که محورهای اصلی کنشگری این چهره‌ها، از جمله مقابله با انحرافات فکری، دفاع از حقوق شیعیان و ایستادگی در برابر ستم حاکمان، به‌دقت مورد تحلیل قرار گیرد. در نهایت، تبیین این کنشگری‌ها نه تنها افق‌های تازه‌ای از تاریخ تشیع را در یکی از حساس‌ترین ادوار آن می‌گشاید، بلکه بر اهمیت رویکردهای درون‌تمدنی در بازخوانی تاریخ اسلام نیز تأکید می‌کند. امید است این پژوهش با اتکا بر تحلیل‌های ارائه‌شده، زمینه‌ای برای فهمی جامع‌تر از چگونگی مشارکت اصحاب ایرانی در تثبیت هویت فکری و فرهنگی شیعه فراهم آورد و راه را برای پژوهش‌های آتی در این حوزه هموار سازد.

فعالیت‌های تاریخ‌نگاری در میان اصحاب ایرانی ائمه ابناءالرضا (ع)

تاریخ‌نگاری در دوره آغازین اسلام، ناظر به بررسی منابع اولیه تاریخی مرتبط با رخدادها و حوادث سده‌های نخستین اسلامی و نیز نقد و ارزیابی این منابع است. مقصود از منابع اولیه، قرآن، حدیث، سیره و دیگر متون و نوشته‌های کهن و متقدم است که در شناخت تاریخ صدر اسلام جایگاه بنیادین دارند. مطالعه انتقادی این منابع را می‌توان در دو رویکرد کلی دسته‌بندی کرد: نخست، رویکرد درون‌تمدنی که طی قرون متمادی به‌وسیله دانشوران مسلمان برای شناخت، تحلیل و ارزیابی منابع شکل گرفته و دانش‌هایی همچون تفسیر قرآن، علم حدیث و شیوه‌های بررسی منابع تاریخی را در بر می‌گیرد. دوم، رویکرد برون‌تمدنی که در سه قرن اخیر و عمدتاً در میان شرق‌شناسان پدید آمده است. بر پایه گزارش‌های موجود، نخستین تلاش منسجم و فراگیر در نگارش سیره پیامبر اسلام (ص)، به محمد بن اسحاق نسبت داده می‌شود؛ اثری که بعدها عبدالملک بن هشام حمیری آن را تهذیب، تلخیص و بازپردازی کرد و با اعمال برخی جرح و تعدیل‌ها، در قالبی متفاوت عرضه نمود. با آنکه سیره ابن اسحاق امروزه در دسترس نیست، اما از طریق سیره ابن هشام می‌توان به ساختار کلی و بخش مهمی از محتوای آن پی برد.

محمد بن خالد بن عبدالرحمن برقی قمی (م. بعد از ۲۲۰ هـ) نجاشی، کینه محمد بن خالد را ابو عبدالله دانسته و او را از موالی ابو موسی اشعری در روستای برق‌رود سواد قم معرفی می‌کند (۱). بر اساس گزارش شیخ طوسی، وی از اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی (ع) بوده و از آنان روایت نقل کرده است (۱). با این حال، آقابزرگ تهرانی او را در شمار اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد (ع) آورده است (۲). نجاشی،

محمد بن خالد را در حوزه حدیث ضعیف می‌داند، اما در عین حال اذعان می‌کند که او در ادب عرب، علوم عربی، اخبار و وقایع، از سرآمدان زمان خویش بوده است (3). آثار او تنها به حدیث و ادب عرب محدود نبوده، بلکه در حوزه تاریخ نیز تألیفات متعددی از او گزارش شده است؛ از جمله: الرجال، کتاب الفروق، طبقات الرجال، کتاب الجمل، الانبیا و الرسل، کتاب الاوائل، کتاب التاریخ، کتاب المأثر (2) و کتاب الاوس و الخزرج (3). افزون بر این، در جغرافیا نیز دو اثر با عنوان کتاب مکه و مدینه و کتاب البلدان و المساحة به او نسبت داده شده است (2). فهرست آثار منسوب به محمد بن خالد نشان می‌دهد که وی در حوزه‌های گوناگون تاریخی و جغرافیایی قلم زده و از آگاهی قابل توجهی نسبت به بلاد اسلامی برخوردار بوده است. همچنین نگارش مستقل او درباره حوادث عصر امام علی (ع)، به‌ویژه کتابی درباره جنگ جمل، نشان می‌دهد که در ثبت رویدادهای مهم تاریخ شیعه نیز اهتمام داشته است.

حسن بن سعید بن حماد اهوازی (م. پس از ۲۲۰ هـ.ق)، مهراَن – پدر بزرگ حسن بن سعید – از غلامان امام زین‌العابدین (ع) بوده است (2). حسن و برادرش حسین، به سبب فضای خفقان‌آلود حاکم بر عراق، از کوفه به قم مهاجرت کردند و در آنجا نزد حسن بن ابان ساکن شدند. این دو، از محدثان و فقهای مشهور قم به شمار می‌رفتند و در شمار اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی (ع) قرار دارند و از ایشان روایت نقل کرده‌اند (1). کشتی در گزارش خود درباره منابع روایی حسن بن سعید می‌نویسد: «حسن، برادر حسین، در جمیع اساتید خود مشترک بودند مگر زرعه بن محمد حضرمی و فضاله بن ایوب» (1). حسن بن سعید، همچون برادرش، آثار فراوانی تألیف کرد که شمار آن‌ها را نزدیک به پنجاه رساله دانسته‌اند (1) و همین حجم گسترده آثار، یکی از عوامل شهرت او به شمار می‌آید. در حوزه تاریخ نیز آثاری به او نسبت داده شده است؛ از جمله کتاب المناقب، کتاب المثالب و کتاب الملاحم (3). این شباهت در عناوین آثار منسوب به دو برادر، این احتمال را مطرح می‌کند که این کتاب‌ها در اصل متعلق به یکی از آن دو بوده و به اشتباه به دیگری نسبت داده شده‌اند، یا آنکه هر دو در تألیف آن‌ها مشارکت داشته‌اند.

عبدالسلام بن صالح (ابوالصلت هروی) (م. ۲۳۶ هـ.ق)، کنیه او ابوالصلت است و از اصحاب امام رضا و امام جواد (ع) به شمار می‌رود (4). خانواده ابوالصلت هروی اصالتاً اهل هرات بودند که پس از اسارت توسط لشکریان اسلام، به مدینه منتقل شده و در زمره موالیان عبدالرحمن بن سمره قرار گرفتند. او در مدینه متولد شد و دوران رشد خود را نیز در این شهر سپری کرد. از فضایل او، توفیق ۵۰ بار زیارت خانه خدا ذکر شده است (5). تنها اثر تاریخی منسوب به ابوالصلت، کتاب وفاة الرضا است (3). این اثر از ارزش تاریخی قابل توجهی برخوردار است؛ چرا که ابوالصلت، که خود خادم امام رضا (ع) بود، از نزدیک شاهد دسیسه دربار عباسی برای شهادت آن حضرت بود. پس از شهادت امام رضا (ع) به دست مأمون، خلیفه عباسی تلاش کرد تا با تظاهر به خون‌خواهی، جنایت خود را پنهان سازد. با این حال، ابوالصلت با نگارش وفاة الرضا، پرده از این جنایت برداشت. شیخ صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا (ع) روایات متعددی از این کتاب نقل کرده است. همچنین محمد بن قتال نیشابوری در روضة الواعظین، اخبار مربوط به وفات امام رضا (ع) را از همین اثر برگرفته که نشان می‌دهد کتاب وفاة الرضا تا اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری، یعنی زمان نگارش روضة الواعظین، در دسترس بوده است.

دعبل خزاعی (م. ۲۴۵ هـ.ق) دعبل بن علی بن رزین بن عثمان بن عبدالرحمن بن عبدالله بن بدیل و رقاء خزاعی، ملقب به ابوعلی الشاعر (2)، از صحابه و شاعران برجسته امام رضا، امام جواد و امام هادی (ع) محسوب می‌شود. او در سال ۱۴۸ هجری قمری (یا به روایتی ۱۴۲ هـ.ق) در روستایی میان اهواز و واسط دیده به جهان گشود و کنیه‌اش ابوجعفر است (6). از جمله آثار او در حوزه تاریخ، کتاب طبقات الشعراء و کتاب الواحده (در ذکر مثالب عرب) نام برده شده است (3).

علی بن مهزیار اهوازی از اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی (علیهم‌السلام) به شمار می‌رود (1). کنیه او ابوالحسن بوده و اصالتاً از دورق است. پدر وی در آغاز مسیحی بود، اما پس از پذیرش اسلام، علی بن مهزیار نیز در فضای اسلامی پرورش یافت و به جرگه مسلمانان پیوست. از

جمله عالمان و محدثان برجسته شیعه بوده و برای وی ۳۳ اثر ذکر شده است؛ آثاری که از شهرت و اعتبار قابل توجهی برخوردار بوده‌اند (1). در میان نوشته‌های او در حوزه تاریخ، می‌توان به کتاب‌های مثالب، الأنبياء، وفاة ابوذر، اسلام سلمان فارسی و حدیث بدر اشاره کرد (1). از عنوان این آثار چنین برمی‌آید که او با توجه به شرایط زمانه خویش و در واکنش به تحریف‌های تاریخی، به تألیف کتاب پرداخته است. برای نمونه، به نظر می‌رسد کتاب اسلام سلمان فارسی در راستای مقابله با نژادپرستی و شعوبی‌گری عصر خود نگاشته شده باشد. هرچند اصل این اثر امروزه در دسترس نیست، شیخ صدوق در کتاب کمال‌الدین و تمام‌النعمه روایتی درباره اسلام آوردن سلمان را از علی بن مهزیار نقل کرده است (7) که می‌تواند نشان‌دهنده دسترسی شیخ صدوق به اصل این کتاب باشد. علی بن مهزیار همچنین در حوزه فضائل‌نگاری نیز آثاری داشته که از آن میان می‌توان به فضائل امیرالمؤمنین، فضائل المؤمنین و امیرهم و کتاب القائم اشاره کرد (2).

حسین بن سعید بن حماد اهوازی برادر حسن بن حما است و چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، این دو برادر به قم هجرت کردند، در آنجا ساکن شدند و سرانجام نیز در همان شهر درگذشتند (8). حسین بن سعید تألیف‌های متعددی در موضوعات گوناگون داشته است که بخشی از آن‌ها به علم تاریخ مربوط می‌شود. از جمله این آثار می‌توان به المناقب، المثالب، الملاحم و المزار اشاره کرد (8). کتاب المزار او از جمله نخستین آثاری است که در آن دوره به زیارتگاه‌ها و مزارات اسلامی توجه ویژه‌ای شده و از این جهت اهمیت تاریخی و دینی قابل توجهی دارد. از آثار حسین بن سعید تا امروز تنها کتاب‌های المؤمن و الزهد با ترجمه و چاپ در دسترس قرار گرفته‌اند. همچنین از میان نسخه‌های خطی آثار او، تنها نسخه‌ای از کتاب الصوم در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود.

ابوجعفر محمد بن عیسی بن یقظین، از موالی اسد بن خزیمه (1) و از اصحاب برجسته چهار امام معصوم، یعنی امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری (علیهم‌السلام) بوده است (1). حضور وی در محضر این چهار امام بزرگوار، فرصتی کم‌نظیر برای کسب معارف دینی فراهم آورد که نتیجه آن، سرآمدی او در علوم فقه، حدیث و کلام بود (9). اگرچه شهرت اصلی ابن‌یقظین به واسطه تألیفات فقهی و کلامی اوست که مورد استناد فقیهان بزرگی همچون شیخ کلینی و شیخ طوسی قرار گرفته، اما فعالیت‌های علمی او به این حوزه‌ها محدود نمی‌شود. وی در عرصه تاریخ‌نگاری نیز آثاری از خود بر جای نهاده است که از آن جمله می‌توان به کتاب الأمل و الرجاء و کتاب الرجال اشاره کرد که نشان‌دهنده تنوع علایق علمی و اهتمام او به ثبت وقایع و احوال شخصیت‌هاست.

احمد بن محمد بن عیسی اشعری از بزرگان خاندان اشعری و اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی (ع) بود (1) که نسبتش به مالک بن هانی اشعری می‌رسد (3). او علاوه بر جایگاه علمی، نفوذ اجتماعی بالایی در قم داشت و تا سال ۲۷۴ قمری در قید حیات بود (9). وی در حوزه‌های متنوعی مانند تفسیر، فقه، طب و تاریخ آثار متعددی نگاشت؛ رویکرد تاریخی او عمدتاً با محوریت «فضائل‌نگاری» بود. کتاب‌های «فضل النبی» و «فضائل العرب» از مهم‌ترین آثار او هستند که به نظر می‌رسد اولی ماهیتی تاریخی-اخلاقی دارد و دومی در پاسخ به جریان شعوبی‌گری تألیف شده است (2). البته طبق گزارش‌ها، این آثار امروزه در دسترس نیستند (2).

مناظرات علمی در میان اصحاب ایرانی ائمه ابناءالرضا (ع)

یکی از جلوه‌های مهم فعالیت‌های اصحاب ایرانی ائمه ابناءالرضا (ع)، حضور آنان در مناظرات علمی با پیروان مذاهب و فرقه‌های مختلف اسلامی و حتی غیر اسلامی بود. این مناظرات، افزون بر آنکه نشان‌دهنده توان علمی و استدلالی این گروه از اصحاب است، نقش مهمی در اثبات حقایق مذهب تشیع و گسترش آن ایفا کرده است. در ادامه، نمونه‌هایی از اصحابی که در این عرصه فعال بوده‌اند، بررسی می‌شود.

علی بن مهزیار اهوازی از جمله اصحابی بود که در مناظرات علمی با پیروان مذاهب گوناگون شرکت می‌کرد؛ امری که خود نشانگر جایگاه علمی و معنوی ممتاز اوست. یکی از نمونه‌های برجسته این مناظرات، گفت‌وگوی او با علی بن اسباط، از پیروان مذهب فطحی، در باب این مذهب است. این دو در این زمینه به مناظره پرداختند، اما هنگامی که بحث آنان به نتیجه قطعی نرسید، به امام محمد تقی (ع) رجوع کردند. در نهایت، با تأیید و حمایت امام جواد (ع)، علی بن اسباط از باور پیشین خود بازگشت و مذهب فطحی را ترک کرد و از آن پس در شمار عالمان شیعه قرار گرفت (10).

حسین بن اشکیب خراسانی، که با نسبت‌های مروزی، سمرقندی و قمی نیز شناخته می‌شود، از دیگر چهره‌های فعال در عرصه مناظره است. بنا بر نقل منابع، ابن اسود، امیر بلخ، او را برای مناظره با غانم هندی در مسئله امامت برگزید و بر دیگر علما و فقهایی که در آن مجلس حضور داشتند، مقدم داشت؛ زیرا او را از نظر گستره دانش و تسلط بر مباحث امامت، برتر از دیگران می‌دانست (11). در نهایت، حسین بن اشکیب در این مناظره موفق شد غانم هندی را به دین اسلام رهنمون سازد (12).

فضل بن شاذان نیشابوری از متکلمان برجسته شیعه در اواسط سده سوم هجری به شمار می‌رود (1). او در فن سخنوری و استدلال، دستی توانا داشت و در مناظرات کلامی هیچ‌گاه در برابر مخالفان دچار ضعف نمی‌شد. شیوه او در مناظره چنان بود که با استناد به دلایل عقلی و نقلی، راه را بر استدلال‌های رقیب می‌بست و مجال گریز برای آنان باقی نمی‌گذاشت؛ این ویژگی در آثار کلامی برجای مانده از او نیز به‌روشنی دیده می‌شود. فضل بن شاذان در مجالس مناظره ابن فضال، از بزرگان فطحیان، حضور می‌یافت و مورد توجه و علاقه ویژه او بود. از استادان واقفی وی نیز می‌توان سیف بن عمیره، عبدالله بن قاسم حضرمی، عثمان بن عیسی و عبدالله بن جبلة را نام برد (13).

اسماعیل بن علی بن اسحاق ابی سهل نوبختی نیز از جمله چهره‌های فعال در برگزاری و مشارکت در جلسات مناظره به شمار می‌رود. از نمونه‌های برجسته فعالیت او می‌توان به مناظره‌ای که در اهواز با جبایی برگزار کرد اشاره نمود؛ جبایی از سران فرقه جبائیه، یعنی واپسین شاخه مهم معتزله، بود. همچنین الشامغانی نیز اسماعیل را برای مناظره به سوی خود فراخواند (2). اسماعیل در این مناظره، نادرستی سخنان او را آشکار ساخت (2). افزون بر این، از مناظره وی با حسین بن منصور حلاج درباره مسئله غیبت حضرت مهدی (ع) نیز یاد شده است (14).

سعد بن عبدالله اشعری قمی از چهره‌های برجسته کلامی سده سوم هجری، در ترویج آموزه‌های شیعی و نقد مبانی مخالفان، رویکردی مبتنی بر دانش‌پژوهی عمیق و مناظرات علمی به کار می‌گرفت. با توجه به حساسیت فضای فکری عصر خود، تمرکز او عمدتاً بر پاسخ‌گویی به شبهات بنیادین پیرامون امامت و خلافت بود. در گزارش‌های شرح حال نویسان، انگیزه نگارش آثار دقیق کلامی و حضور در مجالس مناظره، نه مصلحت‌سنجی‌های فردی، بلکه استحکام بخشی به مبانی تشیع و زدودن انگاره‌های باطل از ذهن جامعه معرفی می‌شود (10). همچنین او با شناخت نقاط ضعف استدلالی جریان‌های رقیب، در پی ورود به «غوامض و دقایق علوم» بود تا مرزهای اعتقادی امامیه را در برابر ادعاهای اهل خلافت تقویت کند (10). یکی از نقاط اوج فعالیت علمی او، مناظره با یکی از ناصبیان برجسته است. سعد که در پاسخ به برخی شبهات خاص آن فرد دچار چالش شده بود، به همراه احمد بن اسحاق اشعری به محضر امام حسن عسکری (ع) در سامرا رسید (10). در این ملاقات، حضرت مهدی (ع) در مقام «متمم علم امامت»، پرسش‌های سعد را پاسخ گفت و برای مواجهه با شبهات، استدلال‌های دقیق کلامی ارائه فرمود؛ از جمله درباره شبهه «هجرت به غار». امام زمان (ع) با نقد استدلال ناصبی و آموزش نحوه آشکارسازی مغالطه از طریق استناد به مبانی پذیرفته شده اهل سنت (مانند «خلافت سی‌ساله» و ترتیب خلافت خلفای چهارگانه)، نشان داد اگر ملاک هجرت حفاظت از جان خلیفه پس از رسول باشد، باید این ماجرا شامل همه خلفای مذکور می‌شد و اختصاص آن به یک نفر با عدالت نبوی سازگار نیست (10). این نمونه، جایگاه مناظره را به‌عنوان ابزاری برای تثبیت عقلانیت شیعی و نیز تعامل فعال اصحاب با امام زمان خویش در مسیر دستیابی به اتمام علمی برجسته می‌کند.

علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، که از فقها و متکلمان برجسته قم در سده سوم هجری محسوب می‌شود، در مقابله با جریان‌های فکری انحرافی و تبیین مبانی تشیع، حضوری فعال داشته است. یکی از این مواجهات، مناظره او با حلاج در قم است. حلاج که خود را وارث مهدی موعود و دارای کرامات می‌پنداشته، در این رویارویی با مخالفت و برخورد شدید ابن بابویه مواجه شده و در نهایت از قم طرد گردید. علاوه بر این، وجود نسخه‌های خطی از مناظره وی با رکن‌الدوله (13) و همچنین محاوره او با محمد بن مقاتل رازی در باب مسئله امامت، بیانگر دامنه فعالیت‌های کلامی اوست (15). رساله «الکر و الفر» که از آثار منسوب به علی بن حسین است، در واقع متن همین مناظره با محمد بن مقاتل رازی در شهر ری است. این مناظره، که به منظور اثبات امامت بلافضل امیرالمؤمنین علی (ع) صورت گرفت، سرانجام منجر به تشرف محمد بن مقاتل به مذهب تشیع گردید (16). این نمونه‌ها نشان‌دهنده نقش فعال شخصیت‌های علمی شیعه در ترویج باورهای امامیه از طریق مناظره و اقناع فکری است.

مقابله با انحرافات اعتقادی و فکری در عصر ائمه (ع)

یکی از رویکردهای برجسته اصحاب ایرانی امامان جواد، هادی و عسکری (ع)، ایستادگی فعالانه در برابر جریان‌ها و اندیشه‌های انحرافی بود. این تلاش‌ها، نه تنها به حفظ سلامت اعتقادی جامعه شیعه کمک می‌کرد، بلکه مسیر را برای بسط آموزه‌های ناب تشیع و تثبیت جایگاه امامت هموار می‌ساخت. در ادامه، به نقش برخی از این اصحاب در مقابله با انحرافات اشاره می‌شود.

زمینه‌های پیدایش و گسترش فرق انحرافی

در اعصار امامت ائمه هدی (ع)، همواره گروه‌هایی در جهت تقابل با مرام اهل بیت (ع) و گمراه‌سازی مردم فعالیت می‌کردند. بسیاری از این فرق، ساخته و پرداخته کارگزاران حکومت‌های ستمگر آن دوره بودند؛ هدف اصلی آنان، ضربه زدن به جریان اصیل تشیع و مشغول ساختن رهبری شیعه به نحله‌های بی‌اساس و آلوده به انحراف، کفر و شرک بود تا غاصبان حکومت بتوانند با آسودگی بیشتری به سلطه خود ادامه دهند. از سوی دیگر، ایجاد شبهه و تردید در مبانی فکری شیعه، از اهداف دیگر این دسیسه‌ها بود تا برتری عقیدتی اهل بیت (ع) زیر سؤال رفته و ائمه در نگاه عامه، بی‌ارزش جلوه کنند. سیاست امویان و عباسیان در توجیه ستمگری‌هایشان و کم‌رنگ کردن رسوایی‌های فکری و اخلاقی خود، و همچنین جعل حدیث برای تطهیر خلفای ستمگر و نسبت دادن اشتباهات به ساحت اهل بیت (ع)، از عوامل ریشه‌ای ظهور این انحرافات بود. با این حال، نباید از نقش عواملی چون دنیاپرستی، پیروی از هواهای نفسانی، ضعف ایمان، و عدم بهره‌گیری کافی از یاران خاص ائمه (ع) - چه به صورت عمدی و چه به دلیل موانع حکومتی - در فراهم آمدن بستر ظهور این فرقه‌ها غافل شد. جریان‌های فکری ضد شیعی در عصر امام هادی (ع) نیز همچنان فعال بودند و ایشان، به تبعیت از پدران بزرگوار خود، با تمام توان به مبارزه با این انحرافات پرداختند و از اصحاب توانمندی چون ابراهیم بن شیبه برای انتشار فکر اصیل شیعه بهره جستند. بنابراین، نشر مبانی امامیه و رفع شبهات، همواره از مهم‌ترین دغدغه‌های ائمه معصومین (ع) در طول حیات نورانی آنان بوده است؛ امری که بسیاری از این فرزندگان را به فدا شدن و حتی ردای شهادت پوشیدن سوق داد (17).

مقابله با غلات در عصر ائمه (ع)

ابراهیم بن شیبه کاشانی، یکی از اصحاب امام هادی (ع)، نقش مؤثری در مقابله با فرقه‌های غالی ایفا نمود. این گروه‌ها با تحریف مفاهیم دینی و تعالیم اهل بیت (ع)، موجب گمراهی و سرگردانی شیعیان می‌شدند. از برجسته‌ترین افرادی که ابن شیبه در برابر آنان ایستادگی کرد، می‌توان به «علی بن حسکه» و «قاسم بن یقینینی» اشاره نمود.

احمد بن داود بن سعید فزاری، معروف به ابو یحیی جرجانی، از شخصیت‌های علمی برجسته قرن سوم هجری و اصالتاً ایرانی پرورش یافته در خطه گرگان است. درباره جایگاه او در نسبت با امامان عصر، میان منابع اختلاف گزارش شده است؛ چنان‌که شیخ طوسی وی را از اصحاب امام هادی

(ع) دانسته (1)، اما ابن شهر آشوب او را در شمار اصحاب امام جواد (ع) قرار داده است (18). این نشان می‌دهد که شخصیت جرجانی از منظر رجالیان، در پیوند با شبکه اصحاب ائمه، محل بحث و بازخوانی بوده است. بنا بر نقل‌ها، ابو یحیی جرجانی در آغاز از محدثان اهل سنت بود، اما پس از تحقیق و تفحص عمیق به مذهب شیعه گروید و در ادامه، آثار ارزشمندی در ردّ فرقه‌های انحرافی - به‌ویژه «حشویه»، «قدریه» و «مرجئه» - نوشت (19). در این میان، درباره حشویه چنین توضیح داده می‌شود که آنان از افراطیونی در میان اهل سنت بودند که با بی‌اعتنایی به عقل و تأویل، صرفاً به ظواهر نصوص دینی تمسک می‌جستند و این روش را «بدعت» می‌پنداشتند (20). همچنین گزارش شده است که آنان در باب خداوند متعال به ورطه تجسیم سقوط کرده بودند؛ از این رو، جرجانی با نگارش آثاری مانند رساله «استنباط الحشویه»، که پس از پیوستن وی به تشیع و حدیث‌پذیری از امامان معصوم (ع) تألیف شد، به مقابله جدی با این جریان پرداخت (15).

ابو یحیی جرجانی به سبب روایتی که درباره عمر بن خطاب نقل کرده بود، به دلیل سعایت برخی افراد - از جمله محمد بن یحیی رازی، ابن بغوی و ابراهیم بن صالح - از سوی محمد بن طاهر ذوالیمینین، حاکم عباسی خراسان، به مجازات‌های سنگین محکوم شد؛ مجازات‌هایی همچون شلاق، قطع اعضا و دار. با این حال، او با ادعای اینکه مقصودش عمر بن شاکر بوده است و نیز با شهادت برخی افراد، از این مجازات‌ها نجات یافت. این رخداد هم از جسارت علمی او در طرح مباحث اعتقادی و کلامی پرده برمی‌دارد و هم بیانگر فشارهای حکومتی بر عالمان شیعه و کسانی است که به تشیع می‌گراییدند. با وجود این تهدیدها، جرجانی با نگارش کتاب‌های متعدد در رد حشویه و نیز طرح احتجاجات مستدل، به اهداف علمی خود دست یافت و برخی از معاصرین حتی او را «شهید» و محمد بن طاهر را عامل شهادت وی معرفی کرده‌اند (1).

علی بن مهزیار اهوازی، که از اصحاب امامان رضا، جواد و هادی (ع) محسوب می‌شود، یکی از چهره‌های کلیدی در دفاع سیاسی و اعتقادی از مذهب تشیع است. او که کنیه‌اش ابوالحسن بود، اصالتاً از اهواز و دارای پدری نصرانی بود که بعدها به اسلام گروید و خود علی بن مهزیار نیز مسلمان شد و در ابتدا به تقیه می‌پرداخت (21). او را در شمار محدثان و علمای برجسته شیعه قرار گرفته و شمار تألیفات او را ۳۳ جلد برشمرده است (2).

علی بن مهزیار آثاری مهم در حوزه تاریخ نگاشته است؛ از آن جمله می‌توان به «کتاب الأنبياء»، «مثالب»، «اسلام سلمان فارسی»، «وفات ابوذر» و «حدیث بدر» اشاره کرد. عناوین این آثار نشان‌دهنده حساسیت وی نسبت به مسائل روزگار خویش و تلاش برای مقابله با تحریفات تاریخی است. کتاب «اسلام سلمان فارسی»، به احتمال زیاد، در جهت مقابله با رویکردهای نژادپرستانه و شعوبه‌گری رایج در آن دوران تدوین شده است، هرچند اصل این کتاب به دست ما نرسیده است. وی در حوزه فضایل‌نگاری نیز آثاری از خود بر جای گذاشته است، مانند کتاب‌های «فضائل امیرالمؤمنین»، «فضائل المؤمنین» و «امیرهم والقائم». تألیفات او در تکذیب و ردّ بر غلات و همچنین علی بن اسباط (که در ابتدا از پیروان مذهب فطحی بود)، بر نقش او به‌عنوان یکی از مدافعان سرسخت اعتقادی مذهب شیعه دلالت دارد (12). این اقدامات، نشان‌دهنده تلاش همه‌جانبه وی برای حفظ سلامت اعتقادی شیعیان و مقابله با فرقه‌های منحرف بوده است.

حسین بن اشکیب خراسانی (مروزی، سمرقندی، قمی)، دانشمندی توانا و متخصص در فن مناظره، از شخصیت‌های علمی برجسته‌ای است که در دوران امامان هادی و عسکری (ع) می‌زیسته است. شیخ طوسی او را در زمره محدثان مورد اعتماد، متکلمی فقیه، اهل بحث و مناظره، خوش‌سخن و دارای اندیشه دقیق معرفی کرده است (1). نجاشی نیز او را از یاران نزدیک این دو امام همام (ع) دانسته و بر ملاقات و ارتباط تنگاتنگ وی با آنان تأکید نموده است (3). از بررسی شرح حال حسین بن اشکیب، این نکته به دست می‌آید که وی در مناظره، به‌ویژه در اثبات حقانیت خلافت بلافضل امیرالمؤمنین (ع) و به‌طور کلی، حقانیت مذهب شیعه، از برجستگی خاصی برخوردار بوده است. این توانایی او در مناظره، در کنار تألیف کتاب‌های متعدد، گواه بر نقش فعال او در دفاع از باورهای شیعه در برابر اندیشه‌های انحرافی زمانه بوده است (12).

احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی، از چهره‌های شاخص فقهات و حدیث در قم، در دوران امامت امام جواد (ع) و پس از آن، با دو جریان انحرافی مهم که در پوشش تشیع فعالیت می‌کردند، مواجه شد: فرقه «واقفیه» و جریان «غلو». در برابر فرقه واقفیه که امامت را پس از امام کاظم (ع) متوقف می‌دانستند، احمد بن محمد بن عیسی با رویکردی قاطعانه برخورد کرد. او با ارسال نامه‌هایی حاوی مسائل فقهی و غیرفقهی به امامان پس از امام کاظم (ع) و ارجاع مردم به ایشان، عملاً خط بطلان بر مرام واقفی‌ها کشید (22). در روایتی که کشی نقل کرده، احمد بن محمد (که در آن روایت با کنیه «ابو علی» معرفی شده است) به دستور امام جواد (ع) نامه‌ای را از مدینه به قم نزد زکریا بن آدم، نماینده امام، حمل کرده است. این اقدام، گواه بر ارتباط مستقیم وی با امام جواد (ع) و نقش او در انتقال معارف امامت بوده است.

خدمت به برادران دینی: تجلی اخلاق شیعی در سیره صحابه

بر اساس آموزه‌های نبوی و سیره و احادیث اهل بیت (ع)، خدمت به خلق، به‌ویژه برادران و خواهران دینی، یکی از ارکان اساسی گسترش حق و حقیقت و زمینه‌ساز گرایش قلوب به سوی هدایت الهی است. این اصل، در سیره صحابه ایرانی ائمه (ع) نیز نمود بارزی داشته و آنان با به‌کارگیری این روش، در توسعه و بالندگی تشیع کوشیده‌اند. در این راستا، به بررسی نقش یکی از این اصحاب برجسته، احمد بن محمد بن خالد برقی، و روایت مربوط به خدمت او به برادران دینی می‌پردازیم.

احمد بن محمد بن خالد برقی، که به «صغیر» شهرت دارد و پدرش محمد بن خالد برقی به «کبیر» ملقب بود، از اصحاب و شاگردان امام جواد (ع) و امام هادی (ع) محسوب می‌شود. احمد بن محمد اصالتاً کوفی بود، اما پس از زندانی شدن و قتل جدش، محمد بن علی، توسط یوسف بن عمر، همراه پدرش برای حفظ جان به «برق‌رود» (منطقه‌ای در نزدیکی کوفه) مهاجرت کرد (23). وی در سال ۲۷۴ قمری، و به روایتی دیگر ۲۸۰ قمری، دیده از جهان فرو بست (2). احمد بن محمد برقی در حوزه‌های علمی گوناگونی چون نجوم، شعر، ریاضیات، طب و اخلاق تبحر داشت و آثاری از خود بر جای گذاشت. او همچنین به‌عنوان یکی از تاریخ‌نگاران برجسته شیعه شناخته می‌شود که در زمینه‌های مختلف تاریخی، رجالی و انساب قلم‌فرسایی کرده است. سید محسن امین، وی را در شمار نسابان شیعه قرار داده است (8). از جمله آثار تاریخی و جغرافیایی وی می‌توان به «النساء الطبقات»، «رجال»، «الاولئال»، «المساجد الاربعه»، «الفروق» (نام مکانی در هجر یا منطقه‌ای در دیار بنی اسد)، «الانساب»، «التاریخ»، «التنهانی»، «الاجبار الامم»، «المغازی»، «الاملاحم» و «التبیین فی اخبار بغداد» اشاره کرد (8). او همچنین کتابی با عنوان «الشعر والشعراء» نگاشته است.

در میان آثار تاریخی برقی، کتاب «رجال» که به «رجال برقی» نیز مشهور است، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. وی این کتاب را در ۱۴ باب تنظیم کرده که باب اول آن به ذکر صحابه رسول اکرم (ص) و دوازده باب بعدی آن به صحابه امیرالمؤمنین (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع) تا اصحاب امام یازدهم (ع) اختصاص دارد. باب سیزدهم به همسران پیامبر (ص) و راویان از ایشان و باب آخر نیز به افرادی پرداخته که خلافت ابوبکر را نپذیرفتند. نجاشی پس از ذکر کتاب «رجال»، از کتاب دیگری به نام «طبقات» یاد می‌کند. با این حال، در فهرست شیخ طوسی تنها نام «طبقات» ذکر شده است. به نظر می‌رسد این دو اثر در حقیقت یکی بوده و نام اصلی آن «طبقات الرجال» باشد، چرا که سبک نگارش آن به شیوه طبقه‌بندی طبقات است. این کتاب با تصحیح محققان متعددی چون سید کاظم میاموی، سید شیر محمد همدانی، نجم‌الدین عسکری و سید ابوالقاسم اصفهانی، چندین بار به چاپ رسیده است (24).

از دیگر کتب ارزشمند برقی که در حوزه تاریخ قابل توجه است، می‌توان از «التبیین فی اخبار بغداد» و «التغازی» نام برد. نگارش این دو اثر، رویکرد احمد بن محمد برقی به تاریخ اجتماعی مسلمانان، به‌ویژه شیعیان را نشان می‌دهد. وی در این آثار به مقولاتی چون شادباش‌گویی در اعیاد و جشن‌ها،

و نیز صبر و شکیبایی صاحبان مصیبت در ایام حزن پرداخته است که از منظر مطالعه مسائل تاریخی، حائز اهمیت فراوان است. اگرچه از کتاب «التغازی» او اثری به دست ما نرسیده، اما مورخان پس از وی با بهره‌گیری از آن، در آثار خود به مطالبی از آن اشاره کرده‌اند.

در روایتی که از احمد بن محمد برقی نقل شده است، او ضمن سفری به ری، در منزل ابوالحسن مادرانی، منشی کوتکین، وارد شد. مادرانی سالانه مبلغ ۱۰ هزار درهم از بابت ملکی که احمد در کاشان داشت، دریافت می‌کرد. در این دیدار، پیرمردی پریشان‌حال به نزد احمد آمد و با تأکید بر مشترکات دینی و دوستی با اهل بیت (ع)، از احمد یاری خواست. پیرمرد شرح داد که به دلیل بدگویی از کوتکین نزد خلیفه، اموالش ضبط شده و جاننش در خطر افتاده است. احمد قول مساعدت داد، اما پس از رفتن پیرمرد، تردید کرد که مادرانی به درخواست او واقعی نهد. در این هنگام، با تأمل در حدیثی از امام صادق (ع) که فرمودند: «هر کس نیت خود را در رفع نمودن احتیاج برادر باایمانش خالص سازد، خدا خود، کار او را به دست خود حل و فصل نماید و هر حاجتی هم که خود او داشته باشد، پروردگار بلندمرتبه برطرف سازد»، برمی‌خیزد و به منزل مادرانی می‌رود. احمد با قرائت آیه شریفه «وَأَبْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ» (قصص: ۷۷)، سخن خود را آغاز می‌کند. مادرانی که از قصد او مطلع می‌شود، از احمد در مورد پیرمرد و وابستگی او به اهل بیت (ع) جويا می‌گردد. پس از تأیید احمد، مادرانی فرمان بازگرداندن اموال پیرمرد، اعطای خلعت و بازگرداندن او به خانواده‌اش را صادر می‌کند. سپس، بدون درخواست مستقیم احمد، دستور پرداخت ۱۰ هزار درهم بابت زمین کاشان را صادر کرده و عنوان می‌کند که این کار، پاداش واسطه‌گری احمد و جبران گناه اوست. در پایان، مادرانی ۱۰ هزار درهم دیگر را نیز به خاطر نیکی احمد به خود، به وی می‌بخشد. احمد که قصد بوسیدن دست مادرانی را داشت، از سوی وی مورد ممانعت قرار گرفت و مادرانی اعلام کرد که اگر احمد دستش را ببوسد، او پای احمد را خواهد بوسید، چرا که توسل پیرمرد به ریسمان آل محمد (ص) را اجر بزرگی می‌دانست (25). این رویداد، نمایانگر اوج اخلاص، ایثار و خدمت به برادران دینی در سیره این صحابی برجسته و تأثیر عمیق آموزه‌های اهل بیت (ع) در شکل‌دهی به شخصیت و سلوک ایشان است.

مواجهه با حاکمان جور و تبیین مبانی امامت

یکی از برجسته‌ترین شیوه‌های صحابه ایرانی ائمه (ع) در راستای اثبات حقانیت و گسترش تشیع، ایستادگی و مقابله قاطعانه با خلفا و حکام ستمگر اموی و عباسی و دفاع از جایگاه رفیع اهل بیت (ع) در برابر آنان بوده است. این مواجهه، نه صرفاً واکنشی سیاسی، بلکه پاسخی عمیق به آموزه‌های امامت و ضرورت پاسداری از حریم ولایت بود.

یعقوب بن اسحاق سکیت: اسوه مقاومت در برابر ظلم و دفاع از اهل بیت (ع)

یعقوب بن اسحاق سکیت، از دانشمندان و ادیبان برجسته شیعه و از اصحاب امامان جواد (ع) و هادی (ع) بود. او که به دلیل صداقت و حق‌گویی‌اش شهرت داشت، به‌عنوان مؤدب و معلم فرزندان متوکل عباسی، خلیفه وقت، منصوب شد. روایات تاریخی، شهادت مظلومانه او را در اثر ایستادگی در برابر ستم و دفاع از مقام شامخ اهل بیت (ع) ثبت کرده‌اند. بر اساس آنچه در منابع کهن شیعی، از جمله اثر محمد بن حسن قمی، آمده است، روزی متوکل، خلیفه عباسی، در حضور یعقوب بن اسحاق سکیت، از او پرسید که آیا دو پسرش، معتز و مؤید، نزد او بهترند یا حسن و حسین (ع)؟ یعقوب، که در دفاع از حق و فضائل اهل بیت (ع) هیچ‌گونه تردیدی به خود راه نمی‌داد، آغاز به برشمردن فضائل و مناقب حسنین (ع) کرد. متوکل که تاب تحمل شنیدن این حقایق را نداشت و از وفاداری یعقوب به خاندان پیامبر (ص) آگاه بود، به غلامان ترک خود فرمان داد تا او را زیر پای خود انداخته و شکمش را فشار دهند. پس از این شکنجه وحشیانه، یعقوب را به خانه‌اش بردند. گفته می‌شود در پاسخ به متوکل، یعقوب با قاطعیت بیان کرد که «قنبر، خادم علی (ع) در نزد من، بهتر است از تو و دو پسرانت.» این جسارت در دفاع از ولایت، خشم متوکل را بیش از پیش برانگیخت.

و او حکم کرد تا زبان یعقوب را از قفایش بیرون کشند. به دلیل همین شکنجه طاقت‌فرسا، یعقوب بن اسحاق سکیت به شهادت رسید (26). این واقعه، نمونه بارزی از ایستادگی در برابر حاکمان جور و دفاع شجاعانه از مقام اهل بیت (ع) است که در تاریخ تشیع به ثبت رسیده است.

تبیین مسئله غیبت و پیشگیری از انحرافات فکری: رسالت صحابه در دوران بحران

مقوله غیبت امام زمان (عج) و دوره پر از ابهام و سؤالات پیرامون آن، همواره بستری مستعد برای شکل‌گیری شبهات و ظهور فرقه‌های انحرافی فراهم می‌آورد. در چنین شرایطی، منفعت‌طلبان و مدعیان دروغین، با خلق شبهات، سعی در گمراه کردن پیروان تشیع و بدبین ساختن آنان نسبت به اصل امامت و مهدویت داشتند، و یا خود را به‌عنوان ناجی و موعود شیعه معرفی می‌کردند تا از این رهگذر به منافع شخصی دست یابند. از این رو، یکی از اساسی‌ترین فعالیت‌های ائمه (ع) و یاران خاص ایشان در این دوران، مقابله با این انحرافات و تبیین صحیح مبانی اعتقادی تشیع، به‌ویژه مسئله غیبت بود. یاران ایرانی ائمه ابناء‌الرضا (ع) نیز از این مسئولیت خطیر غافل نبوده و با فعالیت‌های علمی و تبیینی خود، از کیان تشیع پاسداری کرده و موجبات بسط و گسترش این مذهب حق را فراهم آوردند.

فضل بن شاذان نیشابوری (متوفای ۲۶۰ قمری)، یکی از دانشمندان بزرگ و متکلمان برجسته امامیه در قرن سوم هجری و از اصحاب امام جواد (ع)، امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) بود. او که اصالتاً نیشابوری بود، در دوران امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) به فعالیت‌های علمی و ترویجی خود ادامه داد و در مناظرات با مخالفان، از مذهب شیعه دفاعی جانانه می‌نمود. در باب مباحث مربوط به غیبت امام زمان (عج) و اعتقاد به رجعت، آثار متعددی از فضل بن شاذان نقل شده است. از جمله مهم‌ترین این آثار، کتاب‌های «الغیبه» و «اثبات الرجعه» هستند که در منابع رجالی و کتاب‌شناسی شیعه به آن‌ها اشاره شده است (2). کتاب «الغیبه» وی، به طور خاص به موضوع غیبت امام مهدی (عج) و ادله عقلی و نقلی آن می‌پردازد، در حالی که کتاب «اثبات الرجعه» بر احادیث و ادله مربوط به بازگشت ائمه (ع) و ظهور حضرت مهدی (عج) تمرکز دارد (15). علاوه بر این دو اثر، دو کتاب دیگر به نام‌های «حدوالنعل بالنعل» و «التنبیه من الحیره و التیه» نیز در شمار تألیفات شاذان قرار دارند. بر اساس پژوهش‌های صورت‌گرفته، موضوع این دو کتاب نیز به مقوله غیبت و مسئله امام مهدی موعود (عج) اختصاص دارد و به نظر می‌رسد به شبهات و ابهامات پیرامون این موضوع پرداخته باشند (27). تلاش‌های علمی فضل بن شاذان در نگارش این آثار، گامی مهم در جهت روشن‌گری پیروان اهل بیت (ع) در دورانی پرتلاطم و پیشگیری از انحرافات اعتقادی بوده است.

نقش متفکران و وکلای برجسته در تثبیت مهدویت و مقابله با انحرافات

در دوران غیبت صغری و اوایل غیبت کبری امام زمان (عج)، که جامعه شیعه با چالش‌های اعتقادی و سیاسی فراوانی روبه‌رو بود، نقش عالمان، متفکران و وکلای برجسته در حفظ کیان تشیع و تبیین مبانی امامت و مهدویت، حیاتی بود. این شخصیت‌ها با درایت، دانش و تقوای خود، توانستند مانع از نفوذ فرقه‌های انحرافی و شبهات مخالفان شده و هدایت جامعه شیعه را در این دوران پرمخاطره بر عهده گیرند. در این راستا، به بررسی نقش سه تن از این بزرگان پرداخته می‌شود: اسماعیل بن علی بن اسحاق نوبختی، محمد بن علی بن مهزیار اهوازی، و احمد بن اسحاق اشعری قمی.

اسماعیل بن علی بن اسحاق نوبختی (متوفای ۳۱۳ ق)، یکی از چهره‌های شاخص کلامی شیعه در قرن چهارم هجری و دوران غیبت صغری امام زمان (عج) بود. او که از جایگاهی رفیع در میان شیعیان بغداد برخوردار بود، در دورانی که رهبری شیعیان بر عهده وکلای امام عصر (ع) قرار داشت، خود به‌عنوان یکی از پیشوایان و رهبران عالی‌مرتب شیعه ایفای نقش کرد. نوبختی نقش بسزایی در پاسداری از شئون سیاسی و اجتماعی شیعه ایفا نمود و از مهم‌ترین اقدامات او، پایه‌ریزی مکتب کلامی نوین شیعه با رویکردی خردگرایانه بود. وی تعالیم شیعه امامیه را در مسائل توحید و عدل، با الهام از تفکرات معتزله و در چارچوبی نظام‌مند و نو، تبیین و تدوین نمود (2). از نکات قابل توجه در سیره علمی اسماعیل بن نوبختی، مناظره او با حسین بن منصور حلاج، صوفی معروف، در خصوص مسئله غیبت حضرت مهدی (عج) است. این مناظره که در منابع تاریخی به آن

اشاره شده، نشان‌دهنده اهتمام نوبختی به دفاع از مبانی اعتقادی تشیع و پاسخ‌گویی به شبهات مخالفان در یکی از حساس‌ترین مسائل اعتقادی شیعه است (14).

محمد بن علی بن مهزیار اهوازی، از شخصیت‌های علمی شیعه که در راستای اثبات وجود و غیبت امام مهدی (عج) گام‌های مؤثری برداشت. او با نگارش دو کتاب مهم به نام‌های «القائم» و «ملاحم»، به تبیین مبانی اعتقادی مهدویت پرداخت. این آثار حاوی حکایات و روایات ارزشمندی در خصوص اثبات وجود حضرت مهدی (عج) و مسائل مرتبط با غیبت ایشان هستند و به‌عنوان منابعی مهم برای درک دیدگاه‌های شیعه در این زمینه محسوب می‌شوند (27). تلاش‌های محمد بن علی بن مهزیار در تدوین این آثار، به ترویج و استحکام اعتقاد به مهدویت در میان شیعیان کمک شایانی نمود.

احمد بن اسحاق اشعری قمی، یکی از وکلای خاص و برجسته امام حسن عسکری (ع) و از اصحاب نزدیک ایشان بود. او در دوران پرمخاطره پس از شهادت امام حسن عسکری (ع)، مسئولیت سنگینی بر دوش داشت. فشارهای سیاسی خلفای عباسی، مانع از معرفی عمومی جانشین امام یازدهم (ع) می‌شد و این امر، ضرورت حفظ جان امام زمان (عج) و پوشاندن امر ولادت و جانشینی ایشان را ایجاد می‌کرد. این وضعیت، منجر به بروز اختلافات و شکاف در میان شیعیان و شکل‌گیری فرقه‌های متعدد (که آمار آن را تا پانزده فرقه ذکر کرده‌اند) گردید (28). در چنین بحبوحه‌ای، احمد بن اسحاق و دیگر وکلای خاص امام، وظیفه داشتند تا شیعیان را از گرایش به فرقه‌های انحرافی برحذر دارند و کشتی ایمان آنان را در دوران غیبت ناخدای خود، از امواج شبهات و تردیدها حفظ نمایند. احمد بن اسحاق، در این راستا، با تبیین مقوله غیبت و نقل روایات متعدد از امام حسن عسکری (ع) و سایر معصومین (ع) در مورد غیبت حضرت قائم (عج)، تلاش فراوانی برای ممانعت از نفوذ شبهات انحرافی گرایان به کیان تشیع به کار بست. حتی پیش از شهادت امام حسن عسکری (ع)، احمد بن اسحاق نقش فعالی در آگاه‌سازی مردم قم و اطرافیان خود در خصوص مسئله غیبت امام زمان (عج) و جانشینی ایشان داشت. او خود نقل می‌کند که پس از دریافت نامه امام حسن عسکری (ع) در باب تولد امام زمان (عج)، در محضر ایشان حاضر شد و امام (ع) از وضعیت شک و تردید شیعیان در مورد امام بعد از خود جويا شدند. احمد پاسخ داد که پس از دریافت نامه، «زن و مرد و بچه صاحب تشخیص و مکلفی باقی نماند، جز اینکه به وجود آن حضرت معتقد گشتند» (7).

این روایت، بیانگر تلاش مستمر احمد بن اسحاق در آماده‌سازی جامعه شیعه برای پذیرش مقوله غیبت است. در دوران امامت وی، تمامی مردان و زنان و اطفال بالغ قم به وجود و امامت حضرت قائم (عج) ایمان آوردند و حتی در دوران غیبت امام زمان (عج) نیز، در مقابل فرق انحرافی مانند جعفر کذاب که مدعی امامت بود، ایستادگی کرده و از محضر امام زمان (عج) رهنمود می‌طلبیدند (1). جعفر کذاب، یکی از انحرافیان برجسته پس از امام حسن عسکری (ع) بود که با حمایت دستگاه خلافت عباسی، خود را جانشین امام معرفی می‌کرد تا توجه شیعیان را از امام زمان (عج) منحرف نموده و آنان را به گمراهی بکشاند. او نامه‌هایی به مناطق مختلف ارسال می‌داشت و مردم را به سوی خود فرا می‌خواند. احمد بن اسحاق نقل می‌کند که یکی از شیعیان، نامه‌ای از جعفر کذاب که در آن خود را امام زمان معرفی کرده بود، به وی رساند. احمد، نامه جعفر را ضمیمه نامه خود به محضر امام زمان (عج) نگاهشت و به ناحیه مقدسه فرستاد. در پاسخ، توییعی از جانب امام زمان (عج) صادر شد که در آن، احمد بن اسحاق را در خصوص ایستادگی و مقاومت در برابر فتنه جعفر کذاب راهنمایی فرمودند (1).

اهمیت نقش احمد بن اسحاق تا بدانجاست که امام حسن عسکری (ع) نیز در فرصت‌های گوناگون، در خصوص جانشین خود با وی سخن گفته و حتی امام زمان (عج) را به او نشان دادند. روایات فراوانی از احمد بن اسحاق در این زمینه نقل شده است که حاکی از جایگاه رفیع و اعتماد ویژه آن حضرت به او در این امر خطیر است، به گونه‌ای که شاید در هیچ موضوع دیگری به این حد از وی حدیث نقل نشده باشد. این تلاش‌ها و روایات، نقش کلیدی در تثبیت اعتقاد شیعه به غیبت و امامت حضرت مهدی (عج) ایفا نمود.

نقش روایان و محدثان برجسته در حفظ و انتقال معارف حدیثی

یکی از ارکان اساسی در تداوم و بالندگی میراث شیعه، تلاش‌های بی‌وقفه روایان و محدثان در ثبت، تنظیم و انتقال احادیث اهل بیت (ع) بوده است. این روایان، با دقت نظر و امانت‌داری علمی، معارف نبوی و علوی را از دوران ائمه معصومین (ع) تا عصر غیبت، حفظ کرده و به نسل‌های بعدی منتقل نمودند. در ادامه، به بررسی نقش شخصیت‌های اثرگذار در علم حدیث می‌پردازیم.

ابراهیم بن شیبه کاشانی اصفهانی، که از موالی بنی‌اسد و اصالتاً اهل کاشان بود، به‌عنوان یکی از محدثان صاحب‌نظر در عصر امام جواد (ع) شناخته می‌شود (1). شخصیت علمی وی مورد وثوق روایان برجسته‌ای چون احمد بن محمد بن النظر البزنطی و موسی بن جعفر بن وهب قرار گرفته بود، به طوری که ایشان به نقل روایت از او مبادرت می‌ورزیدند (1). بررسی آثار روایی موجود، نشان‌دهنده نقل چهار روایت از ابراهیم بن شیبه در کتب اربعه است. دو روایت مستقیماً از امام جواد (ع) در موضوع فضیلت مساجد و احکام حج در کتاب تهذیب شیخ طوسی نقل شده است. همچنین، یک روایت در کتاب الکافی کلینی و روایتی مشابه در کتاب الاستبصار شیخ طوسی، پیرامون نماز در حرمین شریفین از وی نقل گردیده است. با توجه به شباهت روایات الاستبصار و الکافی، احتمال تکرار در نقل این احادیث وجود دارد. علاوه بر این، صدوق در کتاب من لایحضره الفقیه نیز روایتی از ابراهیم بن شیبه آورده است. مضمون غالب این روایات، بیشتر جنبه فقهی دارد و به احکام عبادی می‌پردازد.

ابراهیم بن مهزیار اهوازی، ملقب به ابواسحاق، از صحابه خاص امام جواد (ع) و از جمله سفیران برجسته امام زمان (عج) محسوب می‌شود. جایگاه او در میان بزرگان حدیث، به حدی است که از او به‌عنوان یکی از «ابواب» مشهور حدیث یاد می‌کنند (1). از آثار علمی مهم ابراهیم بن مهزیار، کتاب «البشارات» است که در دانش حدیث به رشته تحریر درآمده است (3). برخی محققان احتمال می‌دهند که این کتاب، در واقع همان «البشارات» نوشته برادرش، علی بن مهزیار، باشد که ابراهیم به روایت آن پرداخته و نجاشی آن را به نام وی ثبت نموده است. روایاتی در خصوص سند کتاب البشارات، از طریق حسین بن عبدالله، احمد بن ادریس و محمد بن عبدالجبار نقل شده است (29). تعداد روایات نقل شده از ابراهیم بن مهزیار به چهل و سه عدد می‌رسد که دوازده روایت در الکافی، شش روایت در الاستبصار، بیست و دو روایت در تهذیب، و سه روایت در من لایحضره الفقیه ثبت شده است. غالب این روایات، به مباحث فقهی اختصاص دارند و شامل احکام نماز، حج، روزه، خمس و زکات می‌باشند. نکته قابل توجه این است که این روایات عمدتاً از طریق برادرش، علی بن مهزیار، روایت شده‌اند.

ابراهیم بن هاشم قمی، ملقب به ابواسحاق، از روایان پرکار و از اصحاب امامان معصوم (ع) از امام رضا (ع) تا امام حسن عسکری (ع) است (29) و با توجه به وفات امام کاظم (ع) در ۱۸۳، ۱۸۶ یا ۱۸۹ قمری و نبود اطلاعات دقیق از دیدار او با آن حضرت، به نظر می‌رسد تولدش در دوران امامت امام کاظم (ع) یا اوایل امامت امام رضا (ع) بوده باشد (30). او در ساماندهی و تدوین میراث روایی شیعه نقش مهمی ایفا کرد و دو اثر کلیدی در علم حدیث از خود بر جای گذاشت: «نوادیر» و «قضایای امیرالمؤمنین (ع)» که با عنوان «عجائب احکام امیرالمؤمنین (ع)» نیز شناخته می‌شود (3)؛ همچنین گزارش شده نسخه‌ای از این کتاب توسط محمد بن علی بن ابراهیم (از پدرش علی و او از ابراهیم بن هاشم) روایت شده و برخی منابع از وجود نسخه‌هایی در شام نزد سید محسن امین عاملی و نیز نسخه‌ای به خط ابوالنجیب عبدالرحمان بن محمد بن عبدالرحیم کوفی در سال ۵۲۸ قمری خبر داده‌اند که سید محسن امین در «معادن الجواهر» آن را «عجائب احکام امیرالمؤمنین (ع)» نامیده است (2). کثرت روایات او در کتب اربعه نیز جایگاه والایش را نشان می‌دهد؛ مجموعاً نگارندگان این آثار حدود ۵۲۸۱ روایت از وی نقل کرده‌اند که غالباً فقهی است: کلینی در «الکافی» با واسطه علی بن ابراهیم، ۳۶۷۷ حدیث از او آورده، شیخ طوسی در «تهذیب» ۱۱۴۵ روایت و در «استبصار» ۴۱۴ روایت نقل کرده و صدوق نیز در «من لایحضره الفقیه» ۴۵ روایت از او ذکر کرده است.

ابراهیم بن ابی محمود خراسانی، که با لقب «روشن دل» نیز شناخته می‌شود (29)، از جمله اصحاب خاص امامان کاظم، رضا و جواد (ع) بوده است (4). وی در دوران فعالیت علمی خود، کتابی به نام «ألفه» نگاشت که گمان می‌رود در موضوع حدیث بوده باشد (4). همچنین، آقابرگ تهرانی در «الذریعه» به کتاب «الحديث» منسوب به وی اشاره کرده است؛ کتابی که نجاشی با چهار واسطه، آن را از وی روایت کرده است (2). نویسندگان کتب اربعه، در مجموع 30 روایت از ابراهیم بن ابی محمود نقل نموده‌اند. این روایات شامل 8 روایت در الکافی، 14 روایت در تهذیب، 3 روایت در من لایحضره الفقیه (مربوط به مباحث نجاسات بدن و لباس نمازگزار و وجوب نماز جمعه)، و 5 روایت در الاستبصار (در خصوص موضوع رعاف) می‌باشد. بخش عمده این روایات، دارای محتوای فقهی بوده و برخی از آن‌ها ممکن است مکرر باشند. نکته قابل توجه این است که بسیاری از این روایات، به صورت بی‌واسطه از امام رضا (ع) نقل شده‌اند که این امر، بر اهمیت جایگاه علمی و روایی وی افزوده است.

ابراهیم بن محمد همدانی، به‌عنوان یکی از اصحاب امامان رضا، جواد، هادی و امام عسکری (ع) شناخته می‌شود. وی همچنین به‌عنوان یکی از وکلای امام رضا (ع) در عصر خویش ایفای نقش می‌کرد (1). در وصف جایگاه وی، علامه حلی اشاره می‌کند که او چهل مرتبه به زیارت حج مشرف گردیده است (31). همچنین، ابراهیم بن هاشم قمی از روایان او به شمار می‌آید (26). هرچند کتاب مدونی از وی بر جای نمانده است، اما در کتب اربعه، 18 روایت از ابراهیم بن محمد همدانی نقل شده است. این روایات شامل 9 روایت در الکافی، 7 روایت در من لایحضره الفقیه (با تمرکز بر موضوعاتی چون غنایم، خمس و بینات)، و 2 روایت در تهذیب (در باب غنایم، خمس و بینات) می‌باشد. این روایات عمدتاً به مباحث فقهی و احکام شرعی می‌پردازند.

احمد بن حماد مروزی، جزو اصحاب خاص امام جواد (ع) و امام هادی (ع) به شمار می‌رود (4). محمودی، فرزند احمد بن حماد، روایت کرده است که امام جواد (ع) نامه‌ای برای پدرش نگاشته و در آن به آیه شریفه «ثُمَّ وَفَى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (بقره: 281) اشاره فرموده و بیان داشته است: «ما در دنیا از هم پراکنده گشته‌ایم و هر یک از ما در شهری زندگی می‌کند. هر کس امام خود را دوست داشته باشد، حتی چنانچه از وی دور باشد، با او خواهد بود؛ لکن آخرت جای استقرار است و همه با هم خواهیم بود» (4). کشتی در کتاب رجال خود، به نقل از ابوعلی محمودی، فرزند احمد بن حماد، آورده است که امام جواد (ع) در پی درگذشت احمد بن حماد، نامه‌ای به محمودی نوشته و فرموده است: «خداوند پدرت را رحمت کند. او نزد ما بسیار پسندیده بود و از حد خود تجاوز نمود و بر طریقه خود ثابت قدم ماند» (31). شایان ذکر است که نویسندگان کتب اربعه، روایتی از احمد بن حماد مروزی نقل نکرده‌اند، که این امر نیازمند بررسی و تحقیق بیشتر در خصوص میزان شهرت و نقل حدیث از ایشان در سایر منابع روایی است.

احمد بن حمزه قمی، به‌عنوان یکی از روایان و اصحاب امام جواد (ع) شناخته می‌شود (1). وی همچنین در کسوت وزیران خلفای عباسی نیز فعالیت داشته است (29). احمد بن حمزه به‌عنوان یکی از محدثان برجسته قم، رساله‌ای با عنوان «النوادر» را به رشته تحریر درآورد (3). نگارندگان کتب اربعه، مجموعاً 26 روایت از وی نقل کرده‌اند. این روایات شامل 4 روایت در الاستبصار (در موضوعات زکات، ذبیح و ارث)، 15 روایت در تهذیب (در خصوص صدقه، صید، ذبیح و زکات)، 4 روایت در الکافی (در موضوعات نوادر، زکات و تقیه) و 3 روایت در من لایحضره الفقیه (در باب وقف، صدقه و نوادر) می‌باشند. همان‌طور که اشاره شد، اکثر این روایات جنبه فقهی دارند (31).

احمد بن اسحاق بن عبدالله اشعری قمی، از یاران برجسته امام جواد (ع) و امام عسکری (ع) بوده و به‌عنوان نماینده مردم قم نزد ائمه معصومین (ع) ایفای نقش می‌کرده است (4, 31). وی مسائل مهمی را مستقیماً از امامان آموخته و به قم منتقل می‌نمود. بر اساس حکم امام حسن عسکری (ع)، مسجدی به نام ایشان در قم بنا شد (18). از آثار علمی احمد بن اسحاق، کتاب «المسائل الرجال لابی الحسن الثالث» است که شامل سؤالاتی از امام

رضا (ع) در خصوص احوال راویان می‌باشد (3). نگارندگان کتب اربعه، در مجموع ۶۲ روایت از احمد بن اسحاق نقل کرده‌اند: ۱۵ روایت در تهذیب، ۴ روایت در الکافی، ۵ روایت در الاستبصار، و ۲ روایت در من لایحضره الفقیه. بخش عمده این روایات، دارای جنبه فقهی هستند. احمد بن ابی‌عبدالله محمد بن خالد برقی قمی، بنا بر نظر شیخ طوسی، از صحابه امام جواد (ع) به شمار می‌آید (1). وی آثار متعددی در حوزه حدیث از خود بر جای گذاشته است، از جمله: «التحریب»، «معانی الحدیث و التحریف»، «محاسن»، «علل الحدیث»، «فضل القرآن» (که شامل علم قرآن، تفسیر و حدیث است) و «الروایة» (3). تنها اثر برجای مانده و مهم احمد برقی، کتاب «المحاسن» است که حاوی ۲۷۰۰ روایت (تقریباً نامکرر) می‌باشد. این کتاب به بیش از صد باب فقهی، احکام، آداب، علل شرایع، توحید و سایر مباحث اصول و فروع دین می‌پردازد. محدث ارموی، این اثر را به دو بخش تقسیم نموده تا فهم آن برای مخاطبان آسان‌تر گردد: بخشی مشتمل بر: الاشکال و القرائن، ثواب الاعمال، عقاب الاعمال، کتاب الصفوه و النور و الرحمه، کتاب مصایح ظلم. بخشی مشتمل بر: العلل، المآکل، السفر، الماء، المرافق، المنافع (32).

شیخ صدوق در تألیف کتاب‌های ارزشمند خود مانند «علل الشرایع»، «معانی الاخبار»، «توحید»، «ثواب الاعمال»، «الخصال» و غیره، از کتاب «محاسن» احمد برقی بهره برده است (7). همچنین، روایات متعددی از کتاب «محاسن» در خصوص احکام فقهی در کتاب «وسائل الشیعه» شیخ حر عاملی مشاهده می‌شود. مؤلفان کتب اربعه، احمد برقی را با عناوینی چون «احمد بن محمد بن خالد بقی»، «احمد بن ابی‌عبدالله» و «احمد بن محمد برقی» خوانده‌اند. با احتساب روایات منسوب به این سه عنوان، در مجموع ۱۱۵۵ روایت از وی نقل کرده‌اند: ۸۳۸ روایت در الکافی، ۵۰ روایت در الاستبصار، ۲۶۱ روایت در تهذیب و ۶ روایت در من لایحضره الفقیه. احمد بن خالد برقی، اکثر روایات خود را به واسطه پدرش، محمد، و جدش، خالد، نقل نموده است. مضامین روایات وی نیز عمدتاً به مقوله‌های فقهی مانند اطعمه و اشربه، حج، نکاح، نماز و طلاق می‌پردازد.

احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی، از محدثان برجسته و مورد اعتماد شیعه، در دوران امامت امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع) می‌زیسته و از اصحاب خاص ایشان به شمار می‌آید (1). اثر شاخص علمی وی، کتاب «النوادر» است که در دانش حدیث تدوین شده (3) و از منابع معتمد شیخ صدوق در تألیف کتاب «من لایحضره الفقیه» محسوب می‌شود. این اثر مشتمل بر ۳۷ باب و شامل ۴۵۶ حدیث و ۲۸ آیه قرآن است که بخش اعظم محتوای آن به مباحث فقهی از جمله صوم، کفارات، نذر، مناسک حج، دیات، نکاح، حدود و مکاسب اختصاص دارد. نگارندگان کتب اربعه در مجموع ۱۶۹۹ روایت از وی نقل کرده‌اند که گویای جایگاه رفیع او در انتقال میراث روایی شیعه است. آمار روایات منقول از وی به تفکیک عبارت‌اند از: ۸۱۴ روایت در الکافی، ۵۹۵ روایت در التهذیب، ۲۸۳ روایت در الاستبصار و ۷ روایت در من لایحضره الفقیه. تمرکز اصلی این احادیث بر مقوله‌های فقهی است که نشان‌دهنده اهتمام وی به تدوین و اشاعه احکام شرعی است.

ادریس قمی، ملقب به ابوالقاسم، از اصحاب خاص امام جواد (ع) بوده که در شهر قم می‌زیسته است (33). وی اگرچه در شمار راویان پرکار نیست، اما احادیث منقول از او در مباحث اعتقادی و تفسیری از اهمیت برخوردار است. مجموعاً ۴ روایت از وی در کتب اربعه ثبت شده است: یک روایت در کتاب الکافی با موضوع اخراج روح مؤمن و کافر، دو روایت در تهذیب و یک روایت در الاستبصار که همگی پیرامون مباحث خلقت و مسائل مرتبط با آن می‌باشند. گفتنی است که شیخ صدوق در کتاب من لایحضره الفقیه روایتی از وی نقل نکرده است.

بکر بن صالح رازی، مشهور به ضبی، رازی و دارمی، از یاران امامان موسی کاظم (ع)، رضا (ع) و جواد (ع) بوده است (4, 31). وی از موالی بنی‌ضبه و ساکن ری بود که علاوه بر فعالیت در عرصه روایت، اثری با عنوان «النوادر» در دانش حدیث تألیف نموده که راویان متعددی آن را نقل کرده‌اند (2, 3). بخش عمده روایات بکر بن صالح در آثار شیخ صدوق و کلینی دیده می‌شود که عمدتاً توسط محدثان قمی روایت شده است. در کتب اربعه، ۸۶ روایت از وی ثبت شده که شامل ۶۳ روایت در الکافی، ۱۶ روایت در تهذیب و ۷ روایت در الاستبصار می‌باشد. مشابه بسیاری از راویان این دوره، روایات او نیز عمدتاً رویکردی فقهی دارند. لازم به ذکر است که در کتاب «من لایحضره الفقیه» روایتی از وی مشاهده نمی‌شود.

حسن بن سعید بن حماد اهوازی، که شیخ طوسی او را از یاران امام رضا (ع) و امام جواد (ع) معرفی می‌کند (1)، با کنیه ابومحمد شناخته می‌شود و جدش مهران از موالی امام سجاد (ع) محسوب می‌گردد (3). او نویسنده کتاب «حقوق المؤمنین و فضلهم» است (3، 31) و روایاتش نیز در «کامل الزیارات» منعکس شده‌اند. در مجموع، در کتب اربعه از او ۱۵ روایت نقل شده است: ۱۰ روایت در «الکافی»، ۲ روایت در «تهذیب» (در باب نماز و زکات)، ۲ روایت در «الاستبصار» (در باب ایام نفاس و متعه) و ۱ روایت در «من لایحضره الفقیه» (درباره رد و قبول شهادت)، که غالب آن‌ها رنگ و کارکرد فقهی دارند. همچنین حسن بن سعید همراه برادرش حسین، از کوفه به اهواز مهاجرت کردند و سپس در قم ساکن شدند؛ حسین بن سعید نیز آثاری مانند «الزهد» و «المؤمن» نگاشت (34). «الزهد» شامل ۲۹۰ حدیث اخلاقی و تربیتی و «المؤمن» مشتمل بر ۲۰۰ حدیث درباره سختی‌ها و چالش‌های مؤمنان و توصیه به کنش‌های نیکو در قبال برادر دینی است. آثار حسین بن سعید از مستندات شیخ صدوق در «من لایحضره الفقیه» به شمار می‌رود و در مجموع، نگارندگان کتب اربعه ۳۳۰۷ روایت از او نقل کرده‌اند (۹۷۷ روایت در «الاستبصار»، ۵۵۰ روایت در «الکافی»، ۱۷۶۱ روایت در «تهذیب» و ۱۹ روایت در «من لایحضره الفقیه»)، به گونه‌ای که بخش قابل توجهی از محتوای «تهذیب» را روایات وی تشکیل می‌دهد.

حسین بن محمد اشعری قمی، از صحابه امام جواد (ع) (1) و از محدثان موثق اهل حدیث و مشایخ حدیث شیخ محمد بن یعقوب کلینی رازی به شمار می‌رود (34). وی مؤلف کتاب «النوادر» است (3). کتاب‌های اربعه در مجموع ۱۵۹ روایت از وی نقل کرده‌اند: ۱۴۷ روایت در «الکافی»، ۴ روایت در «تهذیب»، ۲ روایت در «الاستبصار» و ۶ روایت در «من لایحضره الفقیه». عمده این روایات به مباحث فقهی مربوط می‌شوند. حسین بن محمد اشعری، علاوه بر امامان کاظم (ع)، رضا (ع) و جواد (ع)، از محمد بن علی بن ابی‌نجران نیز روایت نقل نموده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین نقش اجتماعی و فرهنگی اصحاب ایرانی ائمه شیعه در عصر خلافت عباسی (۱۳۲-۲۶۰ق)، به بررسی و تحلیل گستره‌ای از فعالیت‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی این گروه از شخصیت‌های برجسته پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اصحاب ایرانی ائمه (ع) صرفاً در جایگاه راویان حدیث قرار نداشتند، بلکه در تثبیت مبانی معرفتی تشیع، دفاع از کیان فکری آن و مواجهه فعال با تحولات پیچیده سیاسی و فرهنگی عصر عباسی، نقشی مؤثر و تعیین‌کننده ایفا کرده‌اند. بر اساس نتایج به‌دست آمده، در حوزه حدیث و تاریخ‌نگاری، شخصیت‌هایی همچون محمد بن خالد برقی، حسن بن سعید اهوازی، عبدالسلام بن صالح مشهور به ابوالصلت هروی، و دعبل خزاعی، با گردآوری، تدوین و انتقال روایات، سهمی بنیادین در حفظ و استمرار میراث حدیثی شیعه داشته‌اند. افزون بر این، آثاری مانند وفاه الرضا و دیگر تولیدات تاریخی و ادبی آنان، نشان‌دهنده نقش مهم این افراد در ثبت و ماندگاری بخشی از حافظه دینی و فرهنگی جامعه شیعی است. در حوزه مناظرات علمی و پاسخ‌گویی به شبهات نیز، چهره‌هایی چون علی بن مهزیار دورقی، حسین بن اشکیب خراسانی و فضل بن شاذان نیشابوری با حضور فعال در مباحث کلامی و فقهی، به تقویت بنیان‌های استدلالی تشیع و دفاع از آموزه‌های آن یاری رسانده‌اند. همچنین، بررسی بخش مربوط به پیشگیری از انحرافات فکری نشان می‌دهد که این اصحاب، افزون بر ترویج معارف اصیل، در شناسایی و مقابله با دیدگاه‌های انحرافی نیز کوشیده‌اند و از این طریق در صیانت از هویت اعتقادی جامعه شیعی نقش داشته‌اند. از سوی دیگر، خدمت به مؤمنان، ایستادگی در برابر حکام جور و دفاع از جایگاه اهل بیت (ع)، ابعاد اجتماعی و سیاسی کنشگری آنان را آشکار می‌سازد. در مجموع، این پژوهش به این نتیجه می‌رسد که اصحاب ایرانی ائمه شیعه در عصر عباسی، کنشگرانی چندوجهی در عرصه‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بوده‌اند که در تثبیت، گسترش و پاسداری از هویت دینی و فرهنگی تشیع نقشی اساسی و ماندگار ایفا کرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Al-Tusi MiH. Rijal al-Tusi. Qom: Islamic Publishing Institute; 2001.
2. Aqa Bozorg Tehrani MM. Al-Dhari'ah ila Tasanif al-Shi'ah, Volume 1. Qom: Esmaeilian; 1987.
3. Al-Najashi AiA. Rijal al-Najashi. Qom: Islamic Publications; 1997.
4. Qazvini MK. Imam al-Jawad, Peace Be Upon Him: From Cradle to Grave. Qom: Al-Risalah Institute; 1993.
5. Azizi H. Shared Narrators. Qom: Bustan-e Kitab-e Qom; 2001.
6. Qureshi SH. Iranian Companions of the Pure Imams, Peace Be Upon Them. Qom: Ashiyaneh Mehr; 2007.
7. Ibn Babawayh al-Saduq MiA. Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah. Beirut: Dar al-Arif al-Islamiyyah; 1991.
8. Amin SM. A'yan al-Shi'ah, Volume 1. 1st ed. Beirut: Dar al-Ta'arif lil-Matbu'at; 1983.
9. Sobhani J. Encyclopedia of the Classes of Jurists, Volume 3. Qom: Imam Sadiq Institute; 1997.
10. Majlisi MB. The Promised Mahdi: Translation of Volume 13 of Bihar al-Anwar. 1st ed. Qom: Jamkaran Holy Mosque; 2001.
11. Davani A. Glories of Islam, Volume 1. 1st ed. Tehran: Amirkabir Publications; 1984.
12. Abu al-Hasan Yani R. Shi'a Scholars, Volume 1. 1st ed. Qom: Shi'a Studies; 2005.
13. Mousavi Bojnourdi K. The Great Islamic Encyclopedia, Volume 4. 1st ed. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia; 1988.
14. Eqbal Ashtiani A. The Nawbakhti Family. 3rd ed. Tehran: Tahouri; 1978.
15. Sobhani J. Mu'jam Tabaqat al-Mutakallimin, Volume 5. 1st ed. Qom: Imam al-Sadiq Institute; 2003.
16. Hosseini Moghaddam H. History of Shi'ism. 1st ed. Tehran: Research Institute of Howzeh and University; 2005.
17. Alemi Damghani MA. Students of the School of the Imams, Peace Be Upon Them, Volume 1. 1st ed. Qom: Qom Seminary; 1989.
18. Qazvini MK. Imam al-Hadi, Peace Be Upon Him: From Cradle to Grave. Qom: Center for Publication of Shi'a Works; 1992.
19. Ibn Shahr Ashub MiA. Ma'alim al-Ulama. 1st ed. Najaf 2001.
20. Ibn Abi al-Hadid al-Mu'tazili Aa-HiHA. Sharh Nahj al-Balagha. 1st ed. Qom: Library of Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi; 1984.
21. Modarres MA. Rayhanat al-Adab fi Tarajim al-Ma'rufin bi-Kunyah wa al-Laqaab, Volume 8. 1st ed. Tehran: Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi; 2013.
22. Hezar A. Scholars of Qom. 1st ed. Qom: Za'er Publications; 2005.
23. Al-Kashi MiU. Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal (Rijal al-Kashi). 1st ed. Qom: Al al-Bayt Institute; 1984.
24. Hossein Jalali MH. Fihrist al-Turath, Volume 1. 1st ed. Qom: Dalil-e Ma; 2001.
25. Al-Nuri HiMT. Dar al-Salam fi ma Yata'allaq bi-al-Ru'ya wa al-Manam. 2nd ed. Beirut: Dar al-Balaghah; 2006.
26. Qomi A. Al-Kuna wa al-Alqab, Volume 1. 5th ed. Tehran: Maktabat al-Sadr; 1989.
27. Mahdipour AA. He Will Come. 12th ed. Qom: Resalat; 2005.
28. Jafarian R. The Intellectual and Political Life of the Shi'a Imams, Peace Be Upon Them. 6th ed. Qom: Ansariyan; 2002.
29. Attaradi A. Musnad of Imam al-Jawad, Peace Be Upon Him. Qom: World Congress of Imam al-Rida; 1989.
30. Abtahi MA. Tahdhib al-Maqal fi Tanqih Kitab al-Rijal.

31. Al-Hilli HiY. Khulasat al-Aqwal fi Ma'rifat al-Rijal: Al-Fiqahah; 2001.
32. Al-Barqi AiMiK. Al-Mahasin. Qom: Islamiyyah.
33. Al-Khoei Aa-Q. Mu'jam Rijal al-Hadith. 5th ed1992.
34. Shushtari NA. Majalis al-Mu'minin. Qom: Islamic Publications; 1986.